

06 10

studien auf dem Gebiete der Sozialwissenschaften und Statistik
herausgegeben von der Statistischen Kommission
der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.
Band IV. Lieferung 3., redigiert von Prof. Dr. M. Korduba

СТУДІЇ З ПОЛЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

i

СТАТИСТИКИ

ВИДАЄ

СТАТИСТИЧНА КОМІСІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

ТОМ IV. випуск 3.

під редакцією Проф. Д-РА М. КОРДУБИ.

У ЛЬВОВІ, 1929.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

СТУДІЇ З ПОЛЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК
І СТАТИСТИКИ

ТОМ IV. ВИПУСК 3.

Studien auf dem Gebiete der Sozialwissenschaften und Statistik.
herausgegeben von der Statistischen Kommission
der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.
Band IV. Lieferung 3., redigiert von Prof. Dr. M. Korduba

.....

СТУДІЇ З ПОЛЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

i

СТАТИСТИКИ

ВИДАЄ

СТАТИСТИЧНА КОМІСІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

ТОМ IV. випуск 3.

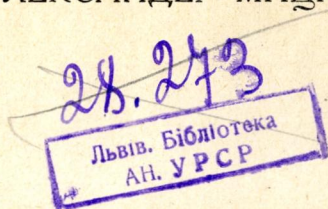
під редакцією Проф. Д-РА М. КОРДУБИ.

У ЛЬВОВІ, 1929.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

ПРОФ. ОЛЕКСАНДЕР МИЦЮК.

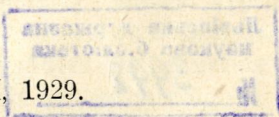
ФЕВДАЛЬНО-КРІПАЦЬКІ ПЕРЕЖИТКИ

В XX-ІМ ВІЦІ.

2

наск. изд

У ЛЬВОВІ, 1929.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Львівська державна
наукова бібліотека

№

3998

Февдально-кріпацькі пережитки в XX-ім віці¹⁾).

В узагальненім уявленні такі старі інститути як рабство та кріпацтво, оден раніше, другий з шістьдесятьох років XIX віку, для Європи одійшли вже в царину минулого.

Але ідеографічна наука, історія господарського побуту, покликає студіювати індивідуальне, корегує отсе узагальнення. Вона нас вчить, що суспільно-господарські інститути, а надто в аграрній галузі народнього господарства, взагалі надзвичайно живучі. Вона нам такі, здавалось би вже здані в архів, інститути, як рабство, феудалізм, кріпацтво, в повніших чи часткових проявах, подає в конкретних формах ще й в початках XX віку, подекуди аж до наших днів.

Правда, рабство, коли людська особа юридично є власністю другої пануючої над нею людини і коли економічно невільник трактується як *instrumenta vocalia*, як основний капітал господаря-пана, таке рабство в Західній Європі перестає існувати з XIII в., на Україні зникає з XVI в., а по цілій Росії з указу Петра про першу ревізію 1717 р. Тепер воно позаєвропейський інститут. Офіційно рабовласницькою державою доси є Абесінія, рабство-ж заховалося в нетрах осередньої Африки та Азії, у диких племен, яких впрочім нині прийнято називати відсталими. І Лізі Націй проблемою існування рабства прийшлося зайнятися ще у вересні 1927 р.

Але й в стариннім світі існували різні типи хазяйнування, хоч надаючою тон епосі була рабовласницька система.

Та от джерела рабства, головним чином побідні війни, зменшують свою видатність, що потягло за собою різкий зріст цін на рабів. З другого боку свовманітність реманенту *vocalia*, по виразу вже Сенеки, родженого від такого-ж насіння як і вільні

¹⁾ Отся розвідка відноситься до останньої сторінки історії господарського побуту; обговорювані в ній інститути розглядаються під економічним, а не Правничим кутом зору.

люде, реманенту мислячого, котрий з поміж себе міг постачати навіть філософів, як напр. філософа-стоїка Епіктета, виявлялася в байдужности до продукційности праці на своїх панів. Римські економісти, Варрон і Колумеля, вже визнавали, що вільна праця є вищою і продукційнішою над невольницьку. Факт, що рабська праця стає дорожшою за вільну, прокладає собі шлях до господарської свідомости. Отся неvigідність підневільної праці завжди, і при тім без порівняння сильніше ніж впливи християнства чи гуманізму, впливала в хосен переходу до інших режимів господарювання з більшим особистим зацікавленням працюючих.

Такий режим на зміну рабовласницького, як переходовий і компромісовий, остаточно скристалізовується приблизно в I віці після Хр., насамперед на африканських землях римських імператорів, під назвою кольонату. Поземельні орендарі, кольони, поколіннями обробляли, як хотіли, заняті площі, платячи за їх користування певний чинш і де-які панщизняні повинности. За сих умовин праці прикладена старанність нагороджувала працюючого, що заохочувало до більшої в порівнянні з рабством продукційности. Від імператорських земель інститут кольонату поширюється й на приватно-власницькі та монастирські лятифундії, а зі Сходу й до Італії, Галії, германських племен, також до Балкан і де-яких славянських народів.

У Візантії рабство доживало свого віку в дворових людях поміщицьких садиб. Дворовий раб і дворовий кріпак, се по своїй головним чином економічній суті особи однакового порядку, приклад сього, як оден господарський інститут може переходити в другий. Лятифундіярні-ж простори візантійських поміщиків експлуатовалися також за допомогою кольонату в двох його формах: несвобідного і напівсвобідного. Раби, що з під палки кепсько працювали, осаджувалися на поміщицькій землі; частину своєї праці вони мусіли віддавати на пана, а другу своєму господарству. По законодавству Юстиніана се були *servi terrae*, несвобідні кольони; в пізнішій трансформації — кріпацтво в панщизняній його формі. З другого боку виступав інститут напівсвобідного кольонату. За нього особисто вільні кольони обробляли імператорські, поміщицькі, чи міські землі, постійно ті-ж самі окремі участки, як спадкові орендарі. Землевласник оддавав кольонові участок своєї землі в орендне користування за певну усталену рату, якої не мав права збільшувати. Також власник землі не мав права відняти у кольона,

навіть несправного у платіжах, раз зайнятий участок, а кольон, хоч і був особисто вільним, не мав права той участок покинути, тобто був прикріпленим до землі. Рухоме майно кольон мав право набувати у повну власність, як рівнож і виступати при нагоді проти землевласника з цивільним позовом. Накладена державою на землевласників одвічальність за справний виплат податків сидячим на їх землі населенням, з чим стрічаємося напр. в IV—VI в., надавала землевласникам над особою кольона певну фєвдальну владу.

Інститут кольонату на довго пережив, не лише римську, а й візантійську імперію.

В ранє середновічє (V—XI вв.) у Західній Європі, насамперед там, де панувало римське право, серед менше залежного цензового селянства зустрічаємося з кольонами, сидячими на цензуальних землях, що були для них спадковим *dominium utile*, котре заборонялося викупати. Поза тим одначе кольон міг набувати нерухому й рухому власність та самостійно провадити своє господарство і, за згодою фєвдала, продавати останнє, дарувати, чи передавати в спадщину. Виплати панському дворови були усталені, права і обовязки сторін залишалися не порушними. На пєреломі між раньою і пізньою добами середновіччя, коли виступають замкнені圈子 політичної і судової влади фєвдалів, здебільшого стрічаємо кольонів в суспільній групі кріпосних віллянів. Знесення кріпацтва без наділення землею давало можливість одходу од землі певним категоріям віллянів, але кольонатський несвобідний звязок зі землею і деяким основним капіталом обертається у вільно-договірний звязок, затримуючи звільнених при землі¹⁾.

Зовсім натурально, що з кінця римського періоду кольонат під власним іменем, але вже як вільно-договірний, заховується до наших днів насамперед в Італії. Сучасні Тоскана, Марки, Умбрія з додатком Лаціума, — от класичні області поширення трансформованого кольонату в сучасній Італії. Нинішній тип італійського кольонатського контракту виглядає так: Земля передається кольонові з відповідними плянтаціями. Інвентар живий і мертвий, за винятком дрібязкового, дається власником. Насіння для сїйби в новітший час дають обі сторони по половині. Задобрювання, пашу і інші видатки — або по половині, або більша частина власника. Поділ продукту завжди по половині,

¹⁾ Цілком зрозуміло, що вище наведене могло бути лише загальною схемою в ході розвитку інститутів залежності аграрного населення.

включаючи й зиск з худоби, збитки у випадках пригод так само. Закон наказує не збирати врожаю без попередження власника. Всю роботу виконує кольтон сам-оден. Зокрема він зобов'язується щорічно робити землевласникови кілька ровів для плянтацій оливкових, виноградних та інших дерев, піклуватися про садові культури, про обрібку і збір врожаїв і давати робочі руки для посадок, а діло власника — постарчитися розсаду. Закон наказує кольтонови чистити рови, підтримувати внутрішні дороги, допомагати в необхіднім ремонтви, робити тички необхідні для виноградної лози і т. д.

Сучасне законодавство дивиться на кольтонат, як на форму найму праці, хоч визнає в кольтоні щось більше за простого наймита. Піднаєм (суб-аренда) забороняється; рівнож забороняється продаж сіна, соломи та задобрювання. Закон вказує, що кольтонат припиняється тільки тоді, коли сторони беруть чи дають звільнення в час означений звичаєм. Взаїмні зобов'язання сторін мусять бути вписані в окремі книжки на випадок судових позовів. Такі типові кольтонатські відносини сучасної Італії, але в практиці зустрічаються більші чи менші відміни. Чим ближше до наших днів, тим більше змінюються відносини в хосен кольтонів. В останнім часі збільшено участь власника у видатках на найм робочих рук підчас збору врожаю та гарманування.

Поруч зі сучасним кольтонатом на італійським ґрунті існує, розвинувшись з нього, або у всякім разі не без його давнього сусідського впливу, іздольщина (мецзадрат). Мецзадри - іздольщики поширені в центральній і близьких до неї частинах північної Італії. При сього рода умові власник здає мецзадрови не лише землю, а й все господарство на повнім ходу. Весь інвентар мертвий і живий лягає на долю господаря, а праця на долю мецзадра; загальна керма веденням господарства належить власникови. Дохід з господарства ділиться по половині, иноді в інших пропорціях.

Другим останком вже ранніх римських часів, що на італійським ґрунті зберігся доси, є емфітевзіс, контракт, по котрому віддається земля у вічне чи дожиттєве володіння, в одріжнення від кольтонату найчастійше без капіталу, з обов'язком поліпшувати і платити річно визначену суму в грошах чи натурі. Емфітевзіс розвинувся у східньо-римській старинній імперії, в одріжнення від кольтонату, як інститут приватного права, і особливо був поширений в середні віки, коли населення було рідке, а багацько земель лежало необробленими. Власник давав землю

і був вдоволеній з будь якої мінімальної незмінної ренти; емфітевт одержував землю в користування і розпорядження майже так широке, як і право власності, вкладав працю і інвестував капітал, виплачуючи означений чинш і несучи податки та повинности, що падали на учасок. Між інтересами сторін не доходило до такої великої різниці, яка спонукувала би власника до змін у вимогах оплати за землю; тим-то зміна умовленої платні могла статися не инакше, як за згодою обох сторін. Лише трох-річна невивплата платні емфітевтом тягла за собою втрату його права. Назва емфітевзіс від грецького слова, що означає акт посадки і прищеплювання. Емфітевзіс — синонім поліпшень; посадки дерев розповсюджувалися через емфітевтів. За нинішнього італійського емфітевзіса власник землі передає всі свої права на неї за відшкодування. Тут фактично є перехід власності з єдиним обов'язком емфітевта, платити річну суму і дотримувати означеної умови. Емфітевт платить податки, йому належать всі продукти землі, котрими він розпоряджається, як хоче. По сучасній Італії досі заховується коло десяти тисяч емфітевтичних господарств¹⁾.

Другою країною, де панувало колись римське право є Франція. В ній, так само як і по Італії, хоч лише в поодиноких випадках, від римських часів збереглися до наших днів пережитки інститутів кольтонату та емфітевзіса. В департаменті Лянд, землі Гранд-Лянд (Grandes Landes), умови ізольної оренди між сторонами ще й в наші дні — особисто я спостерігав їх у 1927 р. — спираються на *bail à colonat partiaire*, на кольтонатським договорі з частини. Цей договір однорічний, але кожний раз відновлюється мовчазно. На тім же *bail à colonat partiaire* спирається в наші дні ізольщина й в землі Марсан (Marsan) сьогож департаменту. Там умови сторін заведені після стародавньої практики (*ancien usage*), занесеної для пам'яті в книги. В тім же департаменті, в землі Борн (Borne), приходстві Мезо (Mezos), існує два випадки ізольної оренди „*par bail emphytévtique*“, на емфітевтичному договорі. На підставі сих контрактів забороняється власникови видаляти орендаря доти, доки він буде мати нащадків мужеського пола; власник дістає восьмину жнив. Такі випадки пережитків кольтонату і емфітевзісу викрито анкетой

¹⁾ Література про кольтонат і емфітевзіс в італійській мові величезна. В даній нами стислій характеристиці ми слідували, головним чином, праці: Dr. Oreste Bordiga, prof. Trattato di Economia Rurale, terza edizione, Portici. 1926, стор. 326—341.

1920 р. в департаменті Лянд. Згадані інститути, перероджуючись, переходили в іздольні оренди (metayage).

В сучасній Франції існує два типи оренд: грошовий (fermage) і іздольний (metayage). Фермаж у свою чергу буває потрійний: а) фермаж простий, б) фермаж з поділом вина і в) фермаж з поділом вина і чиншом (redevances). Останні два підрозділи фермажу, особливо третій, вже є переходовими до другого типу оренд, метеяжу, в якому пережитки належності орендаря виступають зовсім виразно. Як і італійський мецзадрат, французький метеяж своїми коріннями сягає аж до пізньо-римського кольтонату, або у всякім разі розвивався під впливом кольтонату. За метеяжу відносини між господарем (le maître) і іздольщиком (le metayer) в наш час (1927 р. — коли я особисто намічував його на місцях) по анкетним даним укладаються ось як: Між сторонами пишеться контракт про поділ вкладів і вигід і про участь в управі. Господар після опису дає зі свого боку землю, помешкання і частину експлуатаційного капіталу: робучу і молочну худобу (рідше й мертвий інвентар та птахів), пашу в кількості, якої вистарчило би до нового врожаю, соломі, яка лишається від одходячого орендаря, задобрювання в кучах і в землі, (зрідка насіння). Іздольщик повинен працювати своїми руками, при чім, як що він наймає ферму в розмірі більше трудового, господар обумовлює кількостний склад робочої сили в розрахунку по 10 гект. на робочу силу. По-за сим іздольщик зі свого боку дає тільки рухоме майно, приладдя, оден дво колісний віз і в необхідній кількості насіння, соломі та пашу, коли вони не постарчені власником. Винагорода одбувається в натурі офіційним розподілом наслідків хазяйнування між контрагентами. Після етимологічного змісту „métauge“ означає поділ по половині: зі всего збору збіжжя має обрахуватися насіння, коли воно все давалося власником, чи порівну, а останнє ділиться по половині. В дійсности-ж діляться не тільки по половині, а також і в інших пропорціях. Так виглядає перший рід метеяжу. В другім іздольний розподіл врожаю і приросту на худобі доповнюється ще й чиншом, — се метеяж „avec redevances“, коли за тримання пташні і свиней платиться власникови поверх згаданої іздольщини ще й грошовий, чи натуральний, чинш. Натуральний чинш за пташню складається: з пари чи двох пар півнів, двох-трох пар курей, трох тузинів яєць, двох пар підгодованих гусей, одної пари індиків на кожний тузин, пари качок. Натуральний чинш за свиней дається окороком, чи двома (звичайно на 1-го

січня), иноді четвертину свині, чи підсвинка з виводку, чи чвертину щетини. Такі чинші поверх іздольщини, як типові, зустрічаємо в землі Шальос (Chalosse), департаменту Лянд; на відмінах від землі до землі не станемо зупинятися. Що йно наведені чинші співчасної хліборобської Франції мимохідь викликають у нас в пам'яті з одного боку по мистецьки намальований Лясалем образ середньовічного фєвдала, що в святочний день на ганку свого замчиська приймає від залежних селян такі приноси, а з другого клясичний опис Болтіна приносів кріпаків Росії з кінця XVIII віку, коли поверх панщини поміщиками збиралися „сѣ крестьянѣ нѣкоторые мелочные поборы, яко сѣ каждаго тягла по гусю, или по индѣйкѣ, по курицѣ, по нѣскольکو аршинѣ холста, сермяжнаго сукна и проч“¹⁾).

Третім родом метеяжа є такий, коли до умов що йно наведеного другого додаються побирання вигід за худобу. Тут розходиться про т. зв. „cheptel“, що етимологічно значить віддача худоби в користування під умовою поділу прибутку в залежності від того, кому належить худоба — власникови чи іздольщикови. З чимсь подібним до шептеля нам прийдеться зустрінутися у операції „вставлявання“ худоби в Закарпатській Україні, про що далі. З французьким метеяжом подекуди до наших днів вяжуться ще такі анахронізми, як плата десятини (la dîme) та одбуття панщини (corvées).

Десятина зустрічається доси в двох землях департаменту Лянд. Насамперед в землі Марсан. Там в приходстві Бордер (Bordères) в однім випадку підтримується десятина з вина; в приходстві Віньо (Vignau) система десятини переважав тільки в розрахунках за кукурузу та пшеницю, все инше ділиться по половині. В приходстві Дюор-Башан (Duhort-Bachen) десятина пшениці бралася: а) як оден сніп на одинадцять і б) як оден на десять; десятина вина — оден valt (16 літрів) на одинадцять; що йно перед кількома роками землевласники сього приходства одмовилися вживати сеї системи десятин. В землі Турсан (Tursan) кілька іздольщиків приходства Баю-Субіран (Bahus-Soubiran) платять десятину в обмін вигід, що їм були „накинені“ при збірці картоплі та фасолі; в приходстві Арбукав (Arboucau) обтяжена десятиною збірка пшениці; зрештою, в приходстві Монгаяр (Montgaillard) побирається десятина з вина, але лише тоді, коли власник ніс видатки при управі винограду.

¹⁾ „Примѣчанія на исторію древнія и нынѣшнія Россіи г-на Л. Леклера, сочиненія генер.-майоромъ Ив. Болтиннымъ“, 1788, т. II, стор. 216.

В порівнянні з десятиною далеко більше поширення і значіння має досі другий архаїчний додаток до обов'язків співчасного іздольщика, а саме панщина. В землі Арманьяк (Armagnac) іздольщик обов'язаний перевозити власникови ту частину збіжжя, яка йому припадає по розподілові. В землі Борн (pays de Borne) іздольщики взагалі обов'язані постачати власникови певну кількість мужеської (рідше жіночої) поденної праці для згори означених робіт. В Брасан (Brassens) іздольщики обов'язані безплатно протягом року перевезти власникови кілька підвід дерева, або одробити 4—5 днів запряженими волами, чи мулами; опріч того прати біле. В Шальос (Chalosse) працювати на власника по 2, 3, 4 чи 6 робочих днів в рік, здебільшого з волами та возами; опріч того возити збіжжя з дому власника на залізничу станцію, чи на ринок. В Гранд-Лянд (Grandes Landes): в приходстві Комансасі (Commensacé) іздольщик обов'язаний працювати власникови по 4 дні на рік безплатно, а опріч того брати по зниженій ціні участь в косовиці сіна; в приходстві Ліпостей (Liposthey) жінки чи дочки іздольщика обов'язані працювати по 10 днів на рік, за що власник має обов'язок їх харчувати підчас роботи, а по закінченню праці дати їм по одній вівці та одному ягняти. В землі Марсан (Marsan), в однім приходстві іздольний контракт обов'язує постачати робітників на кілька днів для сінокоосу та прання, в другім лише для прання, в третім обумовлено постачання кількох підвід зі запряженою худобою, причім погонич годується власником і дістає від нього оден франк в день. В землі Орт (Orthe) іздольщик звозить пшеницю, чи кукурузу, власника, иноді також обробляє й власні ниви землевласника, за що не дістає жадної плати, лише в день роботи харч і пляшку вина.

Такі перейняті в спадщину од попередніх віків останки обов'язкової хліборобської праці іздольщиків співчасної Франції; навіть роблені по Світовій війні контракти іздольних аренд все ще й на дальше містять в собі обов'язки трудової повинности. До всього висше наведеного слід мати на увазі ще закон з 1889 р., яким за власниками зданої в іздольну оренду землі признано (арт. 5) право нагляду за працею іздольника і загального розпорядження господарством. Власник може таким чином примусити іздольщика сіяти те збіжжя, яке він вважає для себе потрібним. По даним на 1892 р., а новіших не має, метеяж займає 7,18% всіх сільських господарств у Франції, а 10,65% сільсько-господарської площі. Метеяж у своїм поширенні, принаймні

в південно-західній Франції, значно перевищує фермаж. В департаменті Лянд в 1920 р. анкета¹⁾ найшла: фермажу 1343 випадків, а метеяжу 7327, тоб-то останнього майже в 6 разів більше. В цілому, сучасний французький аграрний лад заховує в собі, після Закарпатської України та Юго-Славії, найбільше архаїзмів. Його то іменно спостерігав у своїй мандрівці Енгельс більше ніж півстоліття тому назад і по ньому, зовсім нетиповому, складалося поняття про окремішність селянського життя.

Далеко повніше, виразніше і численніше кольтонатські і їм подібні кметські відносини заховалися аж до світової війни у однoboкo-аграрних і при тім дуже відсталих країнах балканських Славян. Таким насамперед є інститут „кметчини“ в південній Сербії з Македонією, перебраний у спадщину од Візантії, старої Сербії, Туреччини, що пережив їх і дотримався до наших днів. Турецькі султани надавали під умовою виконання військової служби воякам, котрі відзначилися і мали назву „спагі“, певні земельні наділи на час, доки вони виконували умову. Сидячих на наданих землях селян, по словянському „кметів“, а по турецькому „чипчі“, спагі міг оподатковувати на свою користь в розмірови одної десятої продуктів. Февдал не мав права зігнати селянина зі землі; селянин-же міг передавати посідану землю другому, мав право переказувати її у спадщину. Лише у випадку, коли селянин покидав землю і не вертав до неї протягом десяти літ, його права на землю затрачувалися. Спагі не міг накладати ще натуральних обов'язків поверх десятини і тільки мав право, вразі втечі селянина, за допомогою влади домагатися повернення кметя на давнє місце. Отже селянин з одного боку мав якесь обмежене право числити посідану ним землю своєю, з другого був і прикріплений до неї. Протягом XVIII і XIX вв. відбувалося ослаблення турецької центральної влади, що февдалів (спагів та яничар) зміцнило. Вони стали уважати себе власниками землі („чітлуксагібі“) і силомиць обертати февдальні відносини у приватно-правні. Стали примушувати селян йти на індивідуальні умови, збільшуючи платню натурами поверх старої десятини ще від десятої і до половинної частини всієї кількості польових продуктів. Так було в південній Сербії з Македонією, де турецька навала XV в. і безугавні війни винищили національне сербське дворянство, а на його місце прийшло турецьке.

¹⁾ Анкету проробив „Secrétariat Social du Sud-Ouest“ по всіх опендах департаменту Лянд. Вона опублікована під назвою „La Crise Agraire dans les Landes“, Paris, 1922. Нею ми користуємося.

Подібно ж, хоч з деякими відміннями, склалися феодално-кметські відносини також в Боснії та Герцеговині, що колись входили в склад Старої Сербії. Стара Сербія з своїми складовими частинами до поразки на Косовім полі (1389 р.) перебувала феодалізм. Подібно як се було у Византії, сербські царі надавали дворянству, чи церкві, землі на власність („батчина“), а ще частіш в ленне володіння („пронія“). Як власники, так і ленники, експлуатували пожалувані їм землі здачою їх в обробіток селянам, „кметам“. Разом з участком землі кмети одержували від поміщиків також і необхідні будови, платячи за все се щороку частиною від свого врожаю. Як сказано вище, в південній Сербії та Македонії сербське шляхетство було винищене і заступлене турецьким. Не так склалося в Боснії та Герцоговині. В них, щоб врятувати свої володіння, сербські феодали з приходом турецького режиму приймають іслам і таким чином заховується йдуча зі середньовіччя нерозривна спадкоємність в області феодално-поземельних відносин. Тут з одного боку zostалися попередні поміщики, лише потурчені, а з другого православні кмети і кметчина. Використовуючи ослаблення центральної влади і свою феодално-політичну півнезалежність від султана, перекінчики — аги, беки, чи беги — все більше поширювали на рахунок кметів свої права на землю аж до того, що багатько з них поробилися повними власниками, „читлук-сагібами“. Напруженість відносин між поміщиками та кметами на ґрунті соціально-релігійного противенства нераз проривалася хвилями повстань, що примусило турецький уряд вмішатися в ці справи і указом 14 сефера 1276 р. (по нашому численню 12 вересня 1859 р.) упорядувати кметські відносини. Силою сього указу переданий участок, за винятком виключно невдалого ведення господарства, зоставався в постійнім користуванні кметської родини, при чім поміщик не мав жадного впливу на спосіб господарювання. За одержаний участок кметська родина платила чинш („данак“) частиною врожаю, в розмірі від $\frac{1}{9}$ і до $\frac{1}{2}$ річного збору. Подекуди опріч чиншу кмети зобов'язувалися — правда лише зрідка і в незначних розмірах, — ще й до обов'язкових одробітків. В такій феодално-кріпацько-чиншовій залежності перебувало ще й в 1919 році 98371 дворів, або 30% всього населення Боснії та Герцоговини.

В Далмації ще в XX віці, перед Світовою війною, зустрічалися різні форми господарської залежності селян, часом гірші ніж середньовічні. В місцевостях сумежних з Боснією та Герцо-

говиною існували кметські поземельні відносини. Але добра половина селянських родин Дальмації не мала власної землі, а обробляла на різних умовах чужу землю, як кольони. Інститут кольонату з Італії прийшов, кажуть, до Дальмації через приморське місто Дубровнік (Рагузу). В найбільшій мірі, кількісно і якісно, зберігся кольонат понад італійським кордоном. Йдучи в глиб країни, стрічаємося з ним все рідше і не в такій тяжкій формі. Як і за кметчини, власник землі тут передає живучим на його землі селянам - кольонам частину посідання з де якими будовами в користування. Як і за кметчини, земля тут здається цілій родині і, як і там, кольон платить за користування землею частиною врожаю — від $\frac{1}{7}$ до $\frac{1}{2}$. Ріжниця-ж лише в походженню: кметчина візантійська, кольонат італійська спадщина. Далі, в одріжнення од кметчини, в кольонатських договорах аж до останнього часу часто зустрічалися умови про панщину; місцями колон був обов'язаний працювати на поміщика навіть до 200 днів на рік, тоб-то дальмацький кольонат XX віку уявляв зі себе кріпацько-панщизняну форму залежності. За кметчини земля наймалася під польові, головним чином зернові, культури; за кольонату — під виноградники, або оливкові гаї. Звідси ріжниця в термінах умови. Кметський договір тривав доти, доки остає працездібною та родина, з якою він зроблений, тоб-то необмежений час, тоді як кольонатський протягом часу, доки культивовані рослини дають овоч. Правда, на практиці кольонатські договори після закінчення терміну звичайно відновлялися з тою-ж самою родиною. Як за кметських, так і за кольонатських договорів поміщики мали лише дуже обмежене право зламання умов. Схожість зовнішніх умов привела до того, що кольони часто звалися кметами¹⁾.

Аж по світовій війні в новоповсталій державі Юго-Славії, у яку увійшли й Південна Сербія з Македонією, Боснія та Герцеговина, Дальмація та Словенія, в якій теж зустрічалися кольонат і кметчина, маніфестом з 6 січня 1919 р., а потім указом з 25 лютого 1919 р. „всі фєвдальні і фєвдально-подібні, чи кольонатські, також кметські (чїпчїйські) відносини в Юго-Славії одмінюються з забороною їхнього відновлення на майбутнє“; та-

¹⁾ Стаття д-ра Л. Фрітчера в збірнику „Аграрная революція в Европѣ“ під редакцією проф. Зерінга, Берлін, 1925. Для цієї своєї роботи я користався також статтями Д-рів Баумберґера (про Румунію), Міхаліса (про Грецію), Корфеса (про Латвію та Естонію). Також див. опис найновішого аграрного законодавства в том ІІ моєї „Аграрної політики“.

кий же артикул внесено й в юго-славську конституцію 28 червня 1921 р. В час виходу сих актів Далмація й Словенія були окуповані Італійцями; по приєднанню їх до Юго-Славії політичне положення змінилося і кольтонатські відносини уряд розв'язав компромісово. В одних випадках кольтонат розглядається як відношення публично-правного характеру, як і феодалний пережиток, за силою указу з 1919 р. касується; в других-же кольтонат вважається приватно-правною умовою між поміщиком і кольтоном, яка застається в силі й на далі.

Вийшовши з Риму, інститут емфітевізу набрав в середні віки великого поширення і став відомим в Центральній Європі під назвою чиншевих володінь. Се було залежне володіння, коли його субектови, чиншевики, належало вічне користування, володіння і розпорядження певним участком за згодою верховного власника, а верховному власникови прислужувало право на усталений чинш і на інші оплати, чи повинности. Незначний чинш був головним чином виразом залежної власности; більшу вигоду верховному власникови давали посередні зиски од осаджених на його землях міст та посілків. Подібні вічно-спадкові чиншові відносини пережили новий час, пройшовши через Німеччину на Схід Європи, при чім вони істнували до недавня, а подекуди ще й в наші дві продовжують своє існування на Литві, Польщі, Білоруси та Західній, здебільша Правобережній, Україні: в Київщині, Поділля та Волині.

Уважають, що до Польщі чиншове право занесено німецькими кольтоністами в XIII—XIV віках. Разом з поширенням маґдебурського права воно подекуди сягнуло не тільки до Дніпра, але й на Лівобережжя. З кінця XVII, і особливо у XVIII віці, відкрилися широчезні кольтонізаційні перспективи в західно-українських землях, куди сягали польські впливи. Щоби заселити землі, маґнати радо давали їх в користування прийшлим кольтоністам, вільному селянству, польській збіднілій шляхті, зрештою і міському населенню за низьку орендну платню, чинш, і на сталім праві. По маґдебурському праву обов'язки сторін за вічно-спадковим оренди виглядали так: За одведену у вічно-спадкове користування саму землю орендар, чиншовик, обов'язаний був платити верховному власникови раз на завсігди означений розмір чиншу; значиться маємо перед собою ту-ж сталість виплат панському дворови з боку емфітевта, яка за емфітевтичного користування могла бути змінена лише за згодою обох сторін. Оплати можна було вносити грішми, чи натураліями (в тім числі

й повинностями), іноді тим і другим. Власник не мав права видаляти чиншовика, — тут вже риса старинного кольонату — навіть коли він не заплатив чиншу, міг лише робити примусові до заплати чиншу заходи. Спадковне володіння чиншовика сягало нелише на поверхню, але й на підра наділу. За згодою власника чиншовик мав право передавати землю на чиншовому праві комусь іншому. Повстало в минулім чиншове право заховувалося в приложенню, як до сільської, так і до міської нерухомості аж до Світової війни. З половини XIX в., під впливом подорожіння землі, поміщики заходилися було, де відносини засновувалися не на писаних договорах, а на силі звичаїв, переводити чиншові відносини в звичайну термінову оренду, підвищуючи орендну платню. Викликані сим випадки селянських розрухів примусили давній російський уряд видати 9. червня 1886 р. закон „про поземельний устрій сільських вічних чиншовиків в західних і білоруських губерніях“. Передбачений згаданим законом примусовий викуп сільських чиншових участків на користь осілих на них чиншовиків посувався доволі туго. По статистичним даним в 1905 р. на оподаткованих вгодних землях чиншового володіння ще зоставалося:

По Київщині	20.550	дворів	на площі	43.228	дес.
на Поділля	18.280	„	„	„	40.692 „
на Волині	2.122	„	„	„	21.543 „

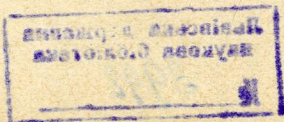
Але на неоподаткованих невгодних землях чиншових відносин було значно більше, та на жаль про се нема відповідної статистики. Револуція 1917 р. в явочний спосіб передала землі вічно-спадкової оренди до рук чиншовиків без жадного викупу. Земельний кодекс Радянської України про чиншове користування вже не згадує. Доси чиншові відносини заховуються в межах Польщі і Литви. Як і їхній прототип, емфітевзіс, чиншові відносини на початках були вигідніші землевласникам і утримували емфізевта, чи чиншовика, в деякій залежності від них. В міру наближення до наших днів, зі зростом поземельної ренти при сталості чиншів серед всяких умов, в тім числі й серед спаду валюти, відносини перевернулися; у вигоді став чиншовик, а в залежності опинився, коли не землевласник, то покрайности землевласницьке господарство. Так принаймні було у нас на Правобережжю перед Світовою війною.

Виразно-ж німецько-фєвдальні риси і кріпацько-панщизняна економічна залежність аж по добу Світової війни продовжували

своє існування в давніх Прибалтійських губерніях старої Росії, з яких нині повстало три нові республіки.

В Естонії до останнього часу заховувалася категорія маєтків, занесена в поземельні списки і в гіпотечні книги під титулом „лицарських“. Дробимість „мизних“¹⁾ лицарських маєтків балтійських провінцій обмежувалася небезпекою втрати титулу, бо зменшення їхніх площ нижче певного розміру позбавляло такий маєток назви лицарського, а з тим і привилеїв лицарського маєтку. Завдяки згаданому обмеженню роздроблення в 1919 р. пересічний розмір таких маєтків в Естонії виносив 1.648 дес., а беручи одну лише сільсько-господарську площу, 857,4 дес. Всі привилеї лицарських маєтків, пряме продовження рештків феудалізму, поділялися на дві групи: публично- і приватно-правні. До перших належали зв'язані з титулом маєтку виборчі права до лянктаґу, право займати певні посади, патрімоніальна поліційна влада, участь в церковних соборах — права, що здебільшого об'єднуються в економічній поняттю ідеальної ренти. До привилеїв-же приватно-правних відносилися такі останки середньовічних монополій - баналітетів, як напр. монополні права на пивоварку та броварство, право продажі пива і засобів їди, право устрою корчем, базарів і т. п. До сих привилеїв історичної спадщини відносяться і привилеї, що йдуть в напрямку теж приватно-правних, але вже впливають зі співчасних нам договорів купівлі - продажі. Власники лицарських маєтків в Прибалтиці за продажу особливої категорії т. зв. „селянських“ земель виговорювали собі по умові н. пр. право використання водяної енергії; звідси майже всі водяні млини в краю находилися у володінню лицарських маєтків. Як продовження історичних монополій військового ватажка і верховного судді в обсягу полювання, поміщики у нових договорах також виговорювали собі ще й право полювання та рибальства. Орендування селянами „мизних“ баронсько-лицарських земель по всій Прибалтиці було частіш всього продовженням кріпацько-панщизняної залежності. Типовою формою розрахунку за орендовані участки була оплата працею орендаря в границях „можливих і неможливих“. По всіх трох прибалтійських провінціях стрічалися аж до їх післявоєнного усамотійнення орендарі-наймити. Вони звичайно тримали 1—2 коні, 4 корови, 6 овець та 3 свині і одержували в оренду наділ від 1,86 до 7,86 га, в Курляндії до 10 га; опріч землі

¹⁾ хуторних.

орендар-наймит отримував ще з баронського маєтку дрова та хворост. За все се він був обов'язаний без жадної грошової за-плати являтися на роботу в баронський маєток „у всі дні кожної другої неділі“. Коли розв'язати сю формулу, то дістанемо 26 не-діль в році, або коло півтораєста днів річно обов'язкової приму-сової праці на пана. На другім місці за оплатою оренди працею стояв розрахунок за неї натураліями, між иншим половництво,¹⁾ і аж останнє місце займала грошова виплата оренд. Завданням аґрарної реформи самостійної Естонії, по словам її міністра-президента (Страндмана), виголошеним підчас першого читання аґрарного закону в липні 1919 р., було між иншим „змести існую-чий фєвдальний лад і ту владу, котру великі землевласники мали над народом і країною“. Сказане цілком добре характеризує ціль законодавства самостійної Латвії. Так само, як спадщину німецького фєвдалізму, дуже часто зустрічалося в Лівонії, рідше в Естонії, половництво. За нього латиська родина, віддаючи поміщицкови половину врожаю, одержувала в оренду: при однім коні коло 6 га. землі, при двох — коло 9. Усамостійнені давні Прибалтійські провінції поклали кінець половництву аґрарними реформами.

З тим же половництвом до останніх років приходилося зустрічатися в Греції. В фєвдальному минулому нової Греції не-певність за існування примушувала, як то було в країнах се-редновічної Європи, навіть вільних селян віддаватися під зверх-ність і захист фєвдала, оселяватися на його землях і обробляти їх за певну частину врожаю. Так історично витворена система половництва в Греції доіснувала до наших днів і найбільше була поширена в Тесалії, Македонії та Епірі. Законом з 1920 р. половництво в Греції правно скасовано.

З працею в заплату за приступ до користування поміщицькою землею в широких розмірах стрічаємося також в дововоєннім ве-ликім князівстві Фінляндськім. В початку XVIII в. фєвдальні повинності фінських селян касуються в сей спосіб, що обов'яз-кову працю переложено на посідача дрібного сільського госпо-дарства на арендованій землі, по шведськи — торпаря. Ці торпарі аж до наших часів мусіли платити за оренду землі своєю працею. Оскільки одробіточна оренда пустила глибокі ко-ріння в краю, видно з того, що ще в 1912 році 72% всіх оренд оплачувалися одробітками у формі піших, чи упряжних, робочих

1) Оддавання половини врожаю; в Галичині се зовється „спілкою“.

днів. В сім році 138 власників мали більше ніж по 20 торп кожний, в деяких великих мастках було по 100 і більше торп. 11 квітня 1919 р. сойм самостійної Фінляндії прийняв закон про викуп оренд і торпарство вже зліквідовано.

Так само в останках німецько-чеського феодалізму на великих мастках історично чеських земель: Чехії, Моравії та Шлеська, дрібні оренди, особливо вільних орендарів, аж до наших часів вихисновувалися для сталого забезпечення поміщицьких господарств дешевою робочою силою. „До 40% великих маєтків“, каже знавець відносин д-р Воженілек, „договори оренди землі укладали так, щоби орендарі, крім грошевої платні за землю, обов'язувалися працювати ще певну кількість днів в році за платню, чи даром. Особливо часті приклади сього — цілими тисячами — давала південна Чехія. Довголітня парцельна оренда, зв'язана з постачанням робочої сили, утримувала родини дрібних орендарів у певній економічній і соціальній залежності від латифундій протягом кількох поколінь, не даючи їм вийти зі сього тяжкого становища. „Як бачимо“, говорить д-р Воженілек далі, „перед нами тип мішаної чиншової-панщизняної кріпацької залежності“.¹⁾

В старій частині теперішньої Румунії кріпосне право знесено в 1864 р., але кріпосна залежність існувала далі аж до 1916 р. Вона засновувалася на незабезпеченості селян землею і виступала насамперед у формі одробітної оренди. Щоби купити собі доступ до землі монополіста-боярина, старо-румунський селянин за кілька фалеч²⁾ орендного поля мусів орати, сіяти і збирати землевласницькі лани особистою працею, силою своєї робочої худоби та своїм-же мертвим реманентом і притім, в силу договору, селянин-орендар мав в сезони полевих робіт перш усього виконувати роботу на поміщика, не лишаючи іноді собі досить часу, щоби своєчасно і як слід упоратися зі своєю нивою. Перед нами безпосереднє продовження давніших кріпацько-панщизняних відносин на основі орендної умови вимушеної безвихідністю становиська мужиків-селян.

Різнovidністю одробітної оренди на румунській землі є т. зв. тарля. За тарлі виплата оренди відбувається роботою при оранці, обсіянню і збірці пайка поміщицької землі, що своїм розміром дорівнює орендованому. Врожай з поміщицького пайка

¹⁾ D-r J. Voženilek „Pozemnova reforma v Č.-S. republici“, журнал „Brazda“, 1923, стор. 159.

²⁾ Фальча майже стільки-ж що десятина.

йшов до нього, а з орендованого — до селянина. В обох випадках орендна платня поміщикам одробітком надмірно велика, а винагорода селянина у формі кількох фалеч орендної площі дуже низька.

В порівнянні з двома попередніми формами легшою є ізольна оренда з частини, що найбільше поширена в Румунії; але на румунським ґрунті і вона має такі своєманітності, які наближають її до попереду згаданих форм. І при оренді з частини орендар платить за землю не тільки частиною врожаю з орендованої площі, але поверх сього ще й низкою додаткових повинностей. Останні виступають чи-то як додаткова праця на поміщицьких господарствах, чи як додатки натураліями до частини врожаю: птахами, яйцями, садовою і т. п., чи, зрештою, як грошеві доплати; іноді одночасно в додатковій праці — риса панщини — і платні натураліями чи гріншми, (чинш).

По знесенню кріпосного права, в цілі забезпечення поміщицьких маєтків робочою силою, видано в 1866, 1872, 1882 і 1893 рр. закони, котрі на думку знавців місцевих аграрних відносин принесли лише відновлення попереднього кріпацтва. Характеризуючи зміст згаданих новел в румунським парламенті, член парламенту Дм. Стурдза сказав між иншим: „На всіх чотирох законах лежить п'ятно реґляментації трудового рабства“. Не маючи змоги довше висунути своєї кріпацької залежності, румунське селянство в 1888 і 1907 рр. робить масові повстання, що потягли за собою в 1907 р. законодавчу заборону одробітчної оренди з її різновидністю — тарлею, але через саботаж виконавчої влади ці кріпацько-панщизняні форми оренд продовжували своє існування аж до кінця Світової війни, бо ще в 1914 р., як свідчать знавці справи, на румунській провінції мало змінилося в звичайній поговорі: „На селі поміщик і великий орендар, се єдиний закон“. Аграрна реформа, розпочата декретом 15 грудня 1918 р., можна сказати, цілком зліквідувала висше наведені кріпацько-панщизняні поземельні відносини.

Вспадщині угорського фєвдально-кріпацького минулого мали на Закарпатській Україні до наших днів поширення ізольні оренди. Велика, здебільшого фідєікомісова, власність сеї частини українських етноґрафічних земель найчастіше здавалася в оренду капіталістичним підприємцям, головним чином Жидам, що вже від себе перездавали в під-аренду селянам за подвійну, чи потрійну, ціну. Чи з перших рук орендували селяне, чи з других, однаково бували примушувані до виплат частинами врожаю. Коли

землевласник, чи орендар-посередник, сам своєю худобою зорював ниву і давав їй де-яке задобрювання, позоставляючи иншу працю селянинови-орендареві, то діставав натурою $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, чи $\frac{5}{6}$ врожаю, все одно, чи було то збіжжє зерно, кукуруза, картопля, чи сіно; решта оставала винагородою трудового орендаря, Коли-ж — і се більш часті випадки — хлібороб сам зорював землю, задобрював її, засівав своє насіння і потім сам провадив всю збірку хліба, то врожай поділявся по половині між винаємцем землі і трудовим її віднаємцем (політником). Натуральна іздольна оренда була тут на багацько дорожшою ніж грошова. „Як би орендар“, — читаємо в офіційнім орґані земельного комітету, — „платив оренду не натурою, а грішми, і в тих розмірах, як платять нині в історичних землях (Чехії, Моравії, Шлеську), то власник землі не діставав би за неї і пятої частини того, що йде йому від іздольної оренди“ („Pozemkova reforma“, 1923 р., ч. 10—12). Іздольні оренди Закарпатської України, як що-йно засвідчено офіційним орґаном, в пять раз дорожші від дійсної грошової вартости, носили на собі виразне пятно продовження кріпацько-чиншової залежности і тому законом Чехо-Словацької республіки (з 14 квітня 1920 р.) вже заборонені. Де оренди після земельної реформи ще мають місце, там вони переведені на вказані законом грошові форми розплати. В Закарпатті-ж до наших часів проістнував закріплений інвентарями обовязок парохіян давати уніятським панотцям від родини по два робочі дні річно. Ці дні могли пан-отцями продаватися і дійсно часто продавалися, головним чином Жидам. Згаданий пережиток скасовано аж по закону з 14 квітня 1920 р. Чехо-Словацької республіки.

По Галицькій Україні після скасування панщини в 1848 р. залишилися ще де-які, йдучі з фєвдальних часів, привилєї шляхетської табулярної власности. Так табулярна власність аж до 1867 р. не могла збуватися ані селянам, ані Жидам. В адміністративнім відношенні табулярна власність займала особливе положення т. зв. „двірських обшарів“, що стояли поза громадами. З шляхетських-же привилєїв далекого минулого після знесення панщини залишилося ще т. зв. право надавання презенти на парохію, що значить патронат поміщиків над парохіяльними церквами. З чимсь подібним я зустрінувся в 1925 р. на Чехах (в районі м. Пшібіслави), де трапляються випадки, що колись фєвдалами збудовані церкви досі перебувають на утриманню їх нащадків, поміщиків. Очевидячки, патронат над

парохіяльними церквами є підставою поза-економічного впливу на парохіян. Зрештою в Галичині ще у 80-х роках минулого століття, як спадщина баналітетів давнини, існувало право т. зв. пропінатії, тоб-то монопольне право поміщиків виробляти й продавати в обсязі своїх маєтків алькоголеві напої. В 1876 р. в Галичині існувало 23.269 поміщицьких шинків, припадаючи по одному на 233 душі населення. Право пропінатії зліквідовано опісля урядом шляхом викупу. Само собою, що й по галицькій Україні зустрічаються всі типи орендних відносин з питомими їм рисами заховання більшої чи меншої залежності від землевласника, чи взагалі від винаємця землі.

В старій Русі оренди селянами несвоїх земель за частину продуктів були дуже поширені. З XV по XVII в. з ізольованої натуральної оренди в московській Русі розвивається натуральний чинш, тоб-то плата теж натурою, але не в залежності від врожаю, а в наперед означенім розмірові, з котрої опісля розвивається грошовий чинш. З половини XVI в., крім сеї чи іншої форми орендної платні землевласникові, орендарі обов'язуються ще й робити на нього всяку роботу, постачати йому особисті послуги, одробітки. Вільно-договорна праця орендарів доповнювала землевласникам роботу існуючої вже принаймні з XI в. челяди, холопів-рабів землевласника. Сі з поміж сих останніх, котрі з двора переводилися і осаджувалися на землю, т. зв. „пахотні холопи“, були переходною групою між вільними орендарями і двірськими холопами-рабами. Зближення обох бігунів до переходової групи дало кріпацтво „з характерною для нього примусовою панщиною¹⁾ наділених землею хліборобів“. Так нескладні, легкі одробітки орендаря перемінювалися в селянську щораз то важшу підконтрольну примусову працю, панщину; а вільно-договірні натуральні і грошові зарані означувані обробки-платні обернулися в одностороннє призначувані землевласниками, теоретично необмежені чинші-податки. Кріпацьке право XVIII віку є правом на особу селянина та на його обов'язкову працю. Під необмеженою владою душевласника над хрещеною власністю кріпацтво XVIII і XIX вв., в залежності від вигоди і волі поміщика, виливається в грошово-чиншову, а ще частіше в панщизняну, форму з добавкою чиншу в натурі: гусьми, курми, яйцями, полотном — чиншу, що мав другорядне і здебільша споживче значіння. В місячинах і деяких інших

¹⁾ Торкатися всіх джерел походження панщини не входить в моє завдання.

випадках, коли кріпацтво сягало на всю особу людини майже без останку, маємо поворот до колишньої двірської челяди, холопства, рабства. Ось схема розвитку інституту кріпацтва до протикріпосної реформи. Акт 1861 р. зніс право на особу селянина і на його обов'язкову працю. Тим самим панщина, примусова праця на душовласника, перемінюється в одробітки землевласникови по договору оренди, а однобічно призначувані чинші-податки в договоріні обосторонно обумовлені натуральні, чи грошові чинші оплати, чи їх прототип — іздольщину в різних пропорціях, в тім числі в пропорціях половинних, половництво. Вислідом був поворот до передкріпацьких форм оренди XV—XVI вв. Та триста—чотириста років проходять не даром. Замість колишніх земельних просторів на окраїнах, що обмежували визиск орендарів, бо вони могли відходити і пошукати вигідніших для себе умовин, супроти чого як реакція мусіло прийти прикріплення, — повстала загальна земельна зайнятість. Тепер орендар був припертий до глухої стіни, йому нікуди було податися, він мусів zostаватися на місці, позірно на тих же умовах оренди, що бували в звичаю й в XV—XVI вв., але погіршених безвихідністю закріпощених та інерцією напластування кріпосної доби. І саме через отсю безвихідність і інерцію, а не тому, що, — як казав П. Струве, — панщизняне господарство знесено в час його розцвіту, коли воно ще не дозріло до своєї одміни, ліквідація кріпацької залежності одбулася „в значній мірі тільки на папері“, саме через се „вся аграрна економіка пореформенної Росії носить на собі риси кріпацького господарства“, маючи за підставу поміщицьке господарство на селянським реманенті одробітків, іздольщини та чиншів, „котрі не дають орендареві ні атома прибутку і вдераються в область мінімальної зарібної платні“.¹⁾ Такими, а іноді ще в більшій мірі відсталими, суспільно економічними формами, як показано в сій нашій праці, наповнений досі аграрний лад співчасної Європи. І чи можна лише для Росії їх зясування ставити в залежність ніби то од ліквідації панщизняно-кріпацького господарства в момент його розцвіту, як то робиться у Струве? А відтак, коли панщизняно-кріпацьке господарство було повне внутрішньої сили і внутрішній розвій його не йшов до ліквідації, то чому акт 1861 р. став таким злосчасним для поміщицького господарства, чому, не збираючись його ліквідувати на ділі, спричинив протягом слідуючих

¹⁾ Петръ Струве. Крѣпостное хозяйство. Исслѣдованія по економ. исторіи Россіи в XVIII—XIX в., 1913, стор. 154 і слід.

десятиліт масову ліквідацію поміщицьких господарств, і то не лише на папері? І хіба, зрештою, тільки в розцвіті ліквідований феодално-кріпацький лад різних країн Європи міг полишати свої „пережитки“, а ліквідований в занепаді ні? Чи не вірніше прийняти, що ліквідація феодалних і кріпосних відносин, як в тім так і другим положенню, по суспільній інерції накладає п'ятно попередніх переживань на слідуючі, коли тільки заховуються до того відповідні умови? А в данім разі сими умовами були і є потреба (попит) поміщиків в робочій силі, а робочих рук в землі (подавка), при чім остання переважує першу.

В пореформовий час аж до великої революції з одробітчною системою розплати за оренду землі під оранку і за випас худоби на поміщицьких полях зустрічаємося в Великоросії, але ще в далеко більшій мірі на Україні. На Великій Україні при одробітчних орендах селяне обов'язувалися, являтися, коли потрібно буде винаємцєви, з необхідним знаряддям праці в економії „по першій вимозі“ і тому, що така вимога головним чином ставилася в горячі сезони сільсько-господарських робіт, свій хліб у селянина-орендаря не завсіди міг бути своєчасно впораним, міг, наприклад, перестояти і висипатися на пни. Іноді селянинови приходилося зобов'язуватися одробітком одній економії за орендовану десятину ораної землі, другій за випас корови, третій за солому, що взяв зимою на паливо, і в усіх випадках він під загрозою суворої „пені“ (кари) мав „по першій вимозі“ являтися для порання поміщицьких нив. В деяких повітках, напр., Константиноградського пов. на Полтавщині, як се показує земська статистика, такою силою боргових зобов'язань до одробіток була обтяжена половина і навіть більша частина селянських господарств. Заховання одробітчної форми розплати за оренду і поширеність її було засобом забезпечення поміщицьких маєтків робочою силою, часто навіть покриттям всіх необхідних в поміщицькім господарстві робіт. Примусова панщизняна праця була скасована, але суть сього відношення притаїлася під формою одробітчної залежності орендаря, а то й кожного, хто брав на борг натуралії або гроші. Кріпосні обробітки були скасовані, але їх зміст виступав в різних відмінах підконтрольної, вже на підставі договору, іздолщини, чи в наперед обумовленій натуральній або грошовій платні. У Великоросії іздолжна форма розрахунків за оренду була відносно частіша, ніж на Україні. Але й у нас вона мала значне поширення. По Полтавщині, напр., іздолщина в 90-х роках минулого століття сягала

до 44% від ріжного роду орендних розплат. В ній оренда орного поля, чи сіножатів, оплачувалася чвертю, третиною, половиною (половництво), іноді й ще висшою частею врожаю, часом з додатком ще й одробітків: направи тинів, містків, хлівів землевласника і т. и. За іздольщини орендар перебуває під стісняючим контролем винаємця землі, переплачує в прирівнянню до грошової аренди, напр. в Таврії, у двох, та ще й дає умовлену кількість своєї праці на панський маєток. Зрештою й грошові форми оплати оренди у деяких випадках, коли селянин, не маючи інших заробітків, примушений платити таку високу орендну платню, що йому ледви залишається убоге „Existenzminimum“, у випадках т. зв. продовольчих оренд, набирають кабального характеру. „Мова йде тут“ — каже проф. Косінський — „про працю і про закабалення праці. Се закабалення нагадує собою в певній мірі кріпосні відносини“.

Особливе місце займають недавно-минулі, а почасти існуючи ще й в наші дні, відносини залежності гірського населення Закарпатської України. Ті відносини не є продовженням, чи наслідуванням, минулого феодалізму, чи кріпацтва, завсіди заснованих на землеволодінню і, бодай у своїх теперішніх останках, звязаних зі самим хліборобством. Натомість їх основа лежить в пастівницько-скотарській системі, а походження є виразно звязане з проникненням в гори мінового обороту, підсичуваного у своїй масі молодого жидівською колонізацією країни. Ся конкретна залежність і визиск спераються на договорі про хов худоби, котрий трохи нагадує собою висше згаданий французький шептель в тій його формі, коли капітал худоби належить власникови землі і передається в користування орендареві землі сього ж власника з поділом прибутів і розходів по половині, чи, після 1920 р., у відношенню 2/5 власникови і 3/5 іздольникови. В Закарпаттю аналогічні життєві відносини складаються ось як: Торговельний посередник, здебільшого Жид, що звичайно зветься просто „торговельником“, купує, скажім, пару бичків, наприклад за 70 зл. р., і віддає, або вживаючи тамошній термін, — „вставляє“ їх на рік селянинові на випас на умові „рівного розподілу“ прибутку. Куплену за 70 зл. р. худобу торговельник при передачі селянинові числить в ціні 100 зл. р., тоб-то з вигодою для себе згори вже на 30 зл. р. Після річного речинця випасу торговельник збуває ті бички за 160 зл. р., а селянинові покаже лише суму в 140 зл. р., заробляючи таким способом ще 20 зл. р. Зі заявленої суми 140 зл. р. торговельник повертає

собі ті 100 зл. р., за які він передав бички селянинові, а решта, тоб-то 40 зл. р., йде в умовлений рівний розподіл. З них торговельник ще дістає 20 зл. р., а разом з попередніми зисками (30+20) за вложені свої 70 зл. р. він дістає всего прибутку 70 зл. р., тоб-то 100% річних. Селянин-же, котрий випасав сих пару бичків на свій кошт цілий рік і ніс за них ціле ризико (в шептелю ділене по половині), дістає за все те 20 зл. р. По „вставлюванню“ торговельник наглядає за годівлею вставленої худоби, не дозволяючи використовувати її для потреб селянського господарства, лише зрідка траплялися дозволи впрягати вставлених волів до плуга, але не більше. Під випас вставленої худоби селянин мусів найняти полонину у „свого“ торговельника, а іноді, в гірші для випасу роки, щоб запобігти загибелі худоби і звязаного зі сим ризика, мусів у нього-же набувати ще й пашу до ясел. В додаток до всього селянин за вставлювання бичків, чи корови, ще й обов'язується до деякої праці: мусить возити свого добродія торговельника по різних торгах та працювати на його ґрунтах даром або по зниженій ціні. Так напр., у Долішніх Верецьких в дев'ятисоті роки підчас жнив, коли всі землевласники платили женцєви денно 60—70 кр. з додатком трох чарок горілки і пачки тютюну, „свому“ торговельникові мусів селянин виходити на жнивування за 30 кр., і тільки. Деякі селяне, працюючи на свого торговельника, так були залякані, що мовчазно корилися і в своїй вже особистій залежності проти „свого“ торговельника не сміли і зойкнути. Процес вставлювання — і в тім ще одна різниця зі шептелем — був легкою дорогою до задоволення селянина у „свого“ торговельника і то в найтяжшій для споживчо-селянських господарств векслєвій формі. Друге вставлювання збільшувало довг і, після принижуючих просьб селянина, на покриття довгу збувалося рухоме майно селянина, а коли сього було за мало, віритель-торговельник інтабулював на себе частину селянського ґрунту. Третє вставлювання, ще дальше збільшуючи задовження, переводило іноді ціле майно селянина на „його“ торговельника. Пригадується тут боргове задовження перехожих вільних орендарів старої Руси — одно з джерел походження панщизняного кріпацтва. Лише законодавча заборона юридичного відновлення особистої панщини обмежила в данім разі втрати варстату праці довжника, землі.

Так обмінно-кредитові відносини приносили часом за собою українському селянинові в гори тяжкі форми залежності і визиску. Історично беручи, в одних випадках обмін прискорював

процеси одживання кріпацької залежності, як се йшло від середньовічних італійських міст і як було у Великобританії; в других-же, напр., у давній Росії XVIII-го і першої половини XIX-го вв., він, розвиваючи мотив наживи, усилював кріпацьку залежність, а навіть, як то було в першій половині XIX в. на Великій Україні з „місячинами“, повертав кріпацтво у давнє рабство. Подібну роль, як бачимо, відіграв обмін і в житті гірського селянства Закарпатської України, узалежнюючи його від торговельників.

Досі говорилося про фєвдально-кріпацькі пережитки і їм подібні форми залежності наших днів в області сільсько-господарських відносин, що стали виявлені і здебільшого, хоч ще далеко не всі, скасовані сими аграрними реформами, які після Світової війни охопили аж цілних 22 існуючі держави з 85% населення, а 90% простору, цілої Європи. Переглянути останки проявів згаданих пережитків і залежності в аграрній області, в жаднім разі не претендуючи на вичерпуючу повноту — от таке було поставлене нами скромне завдання. Проте, хоч то з нашою темою в'яжеться лише побічно, все-ж цікаво нагадати, що до нинішніх часів подекуди трапляються виразні пережитки ще й міського фєвдалізму.

Згідно з середньовічним принципом „Nulle terre sans seigneur“ власниками земель взагалі, а під містами зокрема, були фєвдали. Починаючи з XI—XII віків, стали прокладати собі дорогу в землекористуванню сі елементи міст Західньої Європи, які не належали до дворянського стану або вийшли на волю. Ремісники і торговці ставили на міських землях фєвдалів свої будинки, які потім продають, передають у спадщину і т. д. Розпоряжаючи своїми будовами на правах повної власності, вони сим самим посередньо розпоряжалися і землею, котра була під будинками, лише всі випадки переходу землекористування від одної особи до другої обов'язково реєструвалися у землевласника міського терену і він діставав докладно усталену ренту або чинш.

Говорячи вище про чиншове право Сходу Європи, ми вже зазначили, що головнo в західній частині дореволюційної Росії, поруч зі сільськими, існували й міські та містечкові чиншові відносини. З останніми аж до великої революції ми зустрічаємося на Правобережній Україні (Бердичів, Луцьк, Рівне), зрідка й на Лівобережній (Лубні). На основі писемних документів або звичаю власник чиншової землі, на якій стояло якесь українське місто, чи містечко, побирав за обсажені садибні пайки городян-чиншо-

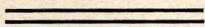
виків означений раз на все чинш. Але поруч зі сими прямими поборами, що з роками супроти цінности забудованих парцель падали до minimum, верховний власник побирав ще інші різноманітні побори, які приносили куди більший дохід. Напр., в Бердичеві у вісімдесятих роках ті побори налічували 28 різних назв. На користь верховного власника побиралося за заріз скотини, з продажі закордонного вина, свічок, дріжджів, догтю, смоли, оплати з цеголень, зі шинків, за виріб круп на домашніх заводах для дрібної торгівлі; бралось т. зв. „лядове“ і „торгове“ з усіх привезених товарів, з кожного коня, чи вола, запряжених під товари, з продавців і покупців возової продажі, зі скла, з боднарського та гончарського посуду, з вугілля і з усіх баришівників взагалі, чим би вони не займалися. Сей скучний перелік варто було зробити, бо він характерний для пережитків міського фєвдалізму також і в інших містах і містечках Правобережної України, що здебільшого дожили до революції 1917 р. і нею стали скасовані. Але по інших частинах колишнього заходу Росії, які одійшли до Польщі та Литви, чиншове право в містах і містечках, наскільки мені відомо, ще досі жде своєї ліквідації.

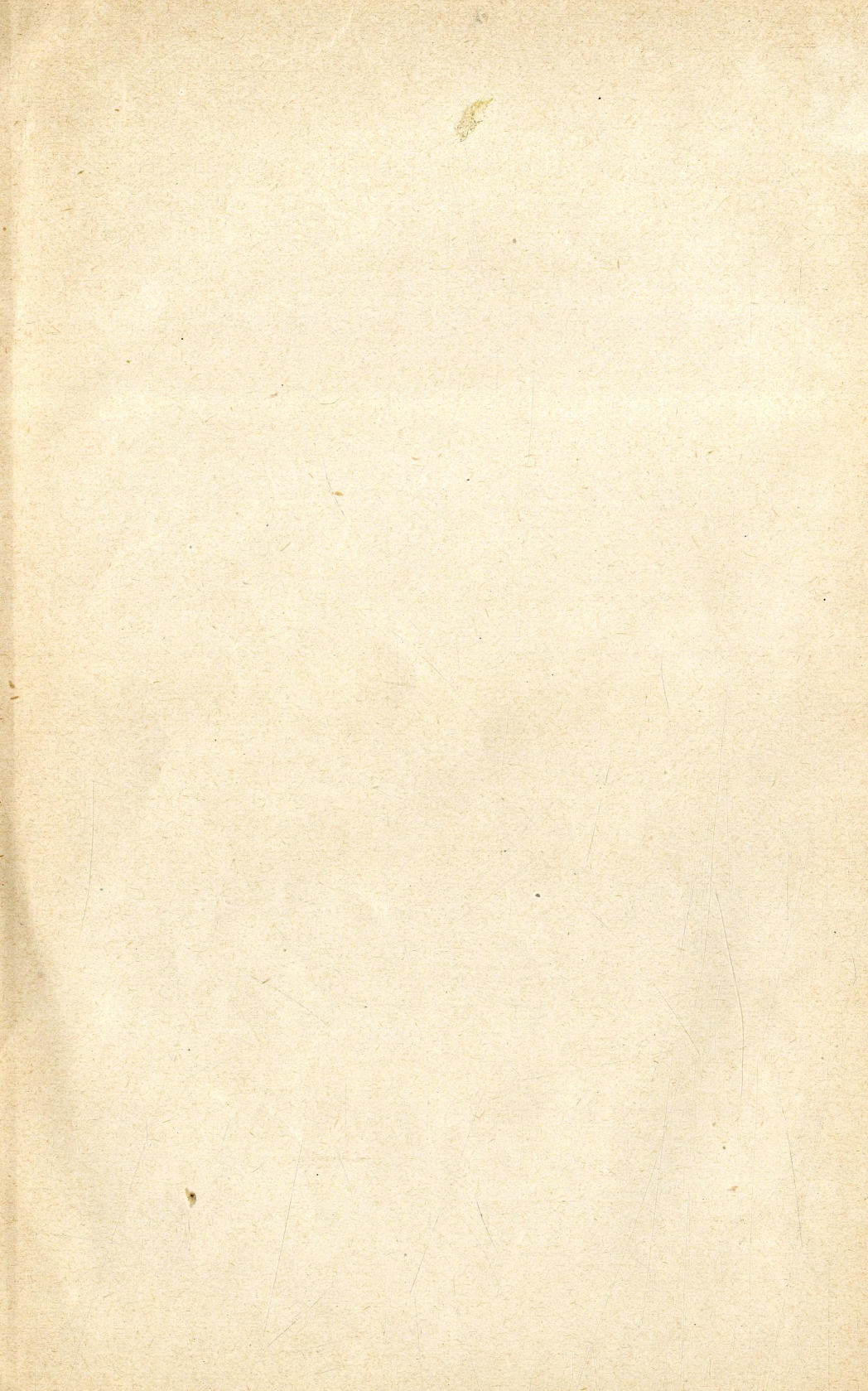
Так в наш час далекосяглих ідеалів представляються, головним чином в аграрній царині, пережитки різних форм людської залежности.

Повововнні законодавства здебільшого їх покасували. Людство зробило безумовний крок вперед. Проте не треба забувати, що сі пережитки можуть иноді продовжувати своє існування наперекір законодавству і що вони здібні зароджуватися наново.

31. V. 1927.

Проф. О. Мицук.

0,87 коп (1986)

PL 3998 y

06 10

Zeitschriften auf dem Gebiete der Sozialwissenschaften und Statistik
herausgegeben von der Statistischen Kommission
der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.
Band IV. Lieferung 3., redigiert von Prof. Dr. M. Korduba

СТУДІЇ З ПОЛЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

i

СТАТИСТИКИ

ВИДАЄ

СТАТИСТИЧНА КОМІСІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

ТОМ IV. випуск 3.

під редакцією ПРОФ. Д-РА М. КОРДУБИ.

У ЛЬВОВІ, 1929.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.